

Kosztolányi R. U. R.-fordítása a költő szláv kapcsolatainak és műfordító munkásságának fontos állomása. A *Három nővér*-fordításhoz hasonló igénnyel és színvonalon készült, de sorsa mostohább: az utóbbi ma is a magyar *Három nővér*, a Čapek-átdolgozás két gépiratos vígszínházi szövegpéldányban maradt ránk, végső tisztázás nélkül, a Kosztolányi-irodalom számára jóformán ismeretlenül.¹ Az egykorú lelkes hírlapi recenziók után Baráth Ferenc művének bibliográfiája veszi számba,² majd 1945 után csak a cseh–magyar irodalmi kapcsolatok szakemberei tartják számon, forrását tekintve tévesen, értékét illetően elismerő-elmarasztalóan.

Először Dobossy László utal rá Čapek-kismonográfiájában, Kolos Ernő és Polák József 1922-es kassai fordítása nyomán kelt műként jelezve Kosztolányiét.³ Tőle származik az aztán szívfósan tovább élő elmarasztalás is: Kosztolányi „egyetlen szó téves értelmezésével lényegileg hamisította meg a művet”, a „Robot” „Robotos”-ra történt fordításával. A Čapek képzelte gépemberek így – szerinte – a „napszámos, berrabszolga” jelentésárnyalat révén a munkásosztály jelképévé váltak, mely forradalmával „meg akarja semmisíteni a civilizációt”.⁴

Dobossy ítéletét átveszi Csapláros István is.⁵ Kováts Miklós szerint is Kolos–Polák fordításának felhasználásával készült költőnk munkája: ő azonban úttörő módon két részlet bemutatásával össze is veti a fordításokat, s megállapítja, Kosztolányié „összehasonlíthatatlanul színesebb, gördülékenyebb, de hiánytalanul neki sem sikerült visszaadnia a cseh szöveg zamátát”.⁶ Legutóbb Fried István hivatkozik Kosztolányi R. U. R.-jára. Ő Kováts következtetését fűzi tovább: a szövegegybevetés azt igazolja, hogy „Kosztolányinak ismernie kellett a szlovákiai magyar fordítók munkáját”, és azt „alapszövegnek” tekintve „színpadon jól for-

¹ U. R. (*Universal Robots*). Utopisztikus tömegdráma három felvonásban, előjátékkal. Írta: Csapek Károly. Fordította Kosztolányi Dezső; átjavítva: R. U. R. Rossuns *Universal Robots*. Utopisztikus színmű négy felvonásban. Írta Csapek Károly. [...] Gépirat, „1 pld. átvezetendő az 1 péld. javítása” utasítással. Két példány, az OSZK Színház-történeti Tára, Vig 440/1 jelzéssel, az első a költő zöldtintás, majd grafitirónos javításával, illetve a színház ceruzás törléseivel. A *Három nővér*-fordításról I. ZÁGONYI Ervin, *Kosztolányi Három nővér-fordítása*. ItK 1982. I. sz. 76–91., ill. *Kosztolányi és az orosz irodalom*. Bp., 1990. 167–199. (= ZÁGONYI/90)

² BARÁTH Ferenc, *Kosztolányi Dezső*. Zalaegerszeg, 1938. 26.

³ DOBOSSY László, *Karel Čapek*. Bp., 1961. 95. (= DOBOSSY/61) – A kassai fordítás: ČAPEK Károly, *R. U. R. Rossun's Universal Robots*. Utopisztikus kollektív dráma bevezető komédiával 3 felvonásban. Fordították KOLOS Ernő és dr. POLÁK J. Košice, 1922. (= KP)

⁴ DOBOSSY László, *Kapcsolataink a XX. században*. In *Tanulmányok a csehszlovák–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*. Bp., 1965. 324–325. (= DOBOSSY/65) – Vö. még uő., *Egy félreértés nyomában*. Népszabadság, 1985. jan. 9. 7.

⁵ CSAPLÁROS István, *Karel Čapek műveinek magyar fogadtatása*. FK 1970. 3–4. 505–506. (= CSAPLÁROS) – Vö. még uő., *Karol Čapek w języku węgierskim*. In *Pamiętnik Słowiański*. XX. 1970. 212–213.

⁶ KOVÁTS Miklós, *Magyar színháztörténet és drámairodalom Csehszlovákiában*. Bratislava, 1974. 189–191. (= KOVÁTS)

málható párbeszédet formált a kassai magyar kiadás olykor nehézkes mondataiból”.⁷

E feltételezések felülvizsgálatát és helyesbítését, valamint Kosztolányi munkájának értékelését célozza dolgozatom; az érdemi részt a küzdelmes magyar színrevitel útjának vázlatos rajza, valamint a Kosztolányi-szöveg textológiai előzményeinek tisztázása vezetik be.⁸

A pesti színrevitel és előzményei

Čapek drámájának bemutatója 1921 januárjában volt, aztán diadalútban járta be a világot.⁹ Magyarul először Kassán szólalt meg, 1921. december 14-én, az említett Kolos–Polák-szöveggel.¹⁰ Újabb határon túli magyar bemutatásáról a bécsi Jövő értesít; az oradea-marei színház tervezi, Imre Sándor fordításával és rendezésében.¹¹ 1922 őszéről két magyar bemutatói szándékot is ismerünk, a Magyar Színházét,¹² valamint Hevesi Sándorét (Nemzeti Színház). Az előbbi a kurzuslapok, a Magyarság támadásai következtében hiúsult meg,¹³ az utóbbi „a magyar nemzeti társadalom érzékenysége miatt”.¹⁴ A Vigszínház 1924-es bemutatójának tervéről a Prágai Magyar Hírlap értesít (ez és a többi elszakadt országgrészbeli, illetve emigráns bécsi lap megható buzgalommal jelzi és kommentálja a Čapek-dráma magyar útjának összes fordulatát, mintegy Csehszlovákia felé is jelezve jószándékunkat, számunkra pedig – ma – forrásértékűen).¹⁵ A lap újévi száma már a februári bemutatóra is utal.¹⁶ Az Operaház eközben – Abrányi Emil főigazgató szerint – *Az eladott menyasszony* színrevitelével kíván kultúrpolitikai missziót teljesíteni.¹⁷ Roboz Imrének, a Vigszínház igazgatójának is hasonló a szándéka: nyilatkozata szerint „Prága művészete” és „a magyar kultúra” barátkozását óhajtja segíteni a darabbal.¹⁸ Az interjút készítő Radnay Oszkár szerint is „a közép-európai béke megszilárdítását” célozza a két intézmény akciója. Roboz arra is utal, hogy már rég megszerezte a mű bemutatásának jogát, a hite szerint „a művészetben az emberi lelkek és az értelem találkoznak és ölelkeznek”. Jób Dániel, a főrendező pedig „az utóbbi 10–15

⁷ FRIED István, *A cseh–magyar, szlovák–magyar színházi kapcsolatok*. FK 1985. 1–4., 29–30.

⁸ Dolgozatom első vázlatát l. ZÁGONYI Ervin, *Kosztolányi és a szláv irodalmak*. Kandidátusi értekezés. Pécs, 1992. (= ZÁGONYI/92)

⁹ Vö.: Karel ČAPEK, R. U. R. Praha, 1966. – A kötet a műre vonatkozó ismeretek gazdag tárháza. (= Č/66)

¹⁰ Vö.: R. U. R. Tűz, Pozsony-Bratislava, 1922. júl. 1. 134.

¹¹ *Irodalom, művészet*. Jövő, Bécs, 1922. ápr. 6. 7.

¹² *A R. U. R. magyar színpadon*. Prágai Magyar Hírlap. 1922. aug. 13. 6. (= PrMH)

¹³ *Čapek darabját nem merik előadni Budapesten*. Bécsi Magyar Újság, 1922. szept. 3. 7. (= BÉMÚ)

¹⁴ B. A., *Színházművészet*. Élet, 1922. okt. 1. 512. – A R. U. R.-t Kolozsvárt is bemutatták, 1923. febr. 23-án, nyilvánvalóan a kassai szöveggel. Vö.: WALTER Gyula, *Rossum's Universus* (igy!) *Robots*. Pásztortűz, Cluj-Kolozsvár, 1923. I. k. 283–284., ill. CSAPLÁROS István, *Karol Čapek w jazyku wegierskim*. 211–212.

¹⁵ *Čapek gémpemberei a Vigszínházban*. PrMH 1923. okt. 31. 5. – A R. U. R.-hivatkozások határon túli anyagának megszerzésében Käfer István gondos könyve – *A szlovák és a cseh irodalom magyar bibliográfiája a kezdetektől 1970-ig*. Bp., 1985. – volt segítségemre. A magyar anyag felkutatásához M[olnár] G[á]l P[é]ter összefoglalása – *Egy békebeli botrány*. Kritika, 1979. 5. 12–13. – adott indítást. – A Prágai Magyar Hírlap munkáját Kosztolányi is figyelhette; betiltásának híret aztán döbbenetesen vette tudomásul. Vö.: *Levele Kosztolányi Dezsőnének*. Stockholm, 1934. IX. 2A. Az MTAK Kézirattára, Ms 4621/502.

¹⁶ *Čapek-színűnabok Budapesten*. PrMH 1924. jan. 1. 8. (A cikk utal a „Makropulos című vígjáték” előadásának szándékára is.)

¹⁷ RADNAY Oszkár, *Az „Eladott menyasszony” bemutatása a cseh–magyar művészbártság egy újabb állomása* lesz. PrMH 1924. jan. 27. 6.

¹⁸ Uő., *Készül a budapesti R. U. R. Roboz Imre igazgató és Jób Dániel főrendező nyilatkozata*. PrMH 1924. febr. 5. 6.

esztendő legkiválóbb alkotásaként” készíti színre a darabot, s „a külsőségek helyett” „a hatalmas gondolatok kifejezésére” kíván koncentrálni.¹⁹ (Zavaró hang is vegyül a reménykedő hírek közé: az idézett nyilatkozat előtt három nappal a budapesti Szózat támadó cikke; ez „a nemzeti önérzet nevében” rohan ki „a lipótvárosi színház” „hébredő” – így! – vezetősége ellen, amiért ez annak „arcába akarja vágni a keztyűt”, „legádázabb ellenségünk” színpadon való megszólaltatásával. Ne hivatkozzanak hát „az ajropéer bankfiak és kultúrfőlényes zsúrszűzek a műveltségnek nemzetköziségére”.²⁰ A Kassai Napló aztán joggal ítéli el a Szózat fajvédőinek „ostoba handabandázását”.²¹ (A Prágai Magyar Hírlap majd Kosztolányi fordítói munkáját is hírül adja, a darab eszmeiségéről alkotott véleményét is megörökíti, a bemutató élményével együtt, elismeréssel adózva a költő teljesítményének – ezeket a későbbiekben idézem.)

Szövegelőzmények

Annak idején Dobossy kissé talányos fogalmazású véleményének ismeretében – a vígszínházi bemutatót Kolos–Polák és Kosztolányi közös műveként jelzi²² – kezdtem el a két szöveg összevetését. Hamar nyilvánvaló lett, Kosztolányi semmiképpen sem csak átfogalmaz. Először egy jellegzetes részkep hívta fel erre figyelmet. Domin a Robotosok fiziológiai felépítését jellemzi vele: „Nagyon tiszta, nagyon egyszerű. Igazán remekbe készült munka. Olyan, mint egy kis házi patika. Kevés holmi, de minden a maga helyén.” (18.)²³ A rész megfelelője Kolos–Poláknál hiányzott. (18.) Kiderült aztán, hogy a vígszínházi szöveg jó félszáz, sem Kolos–Poláknál, sem a mai *R. U. R.*-szövegben nem lelhető passzust tartalmazott. Német közvetítő szövegre gondoltam – Kosztolányi majd minden szláv átköltésének ilyen volt az alapja –, illetve a dráma valamiféle első, bővebb változatára. Az utóbbit – nevezzük *Os-R. U. R.*-nak – 1920 telén adta ki az Aventinum könyvkiadó Prágában.²⁴ Az 1921. január 25-i ősbemutató még valószínűleg ennek szövegével hangzott,²⁵ s ezt használta a Kosztolányi forrásául szolgáló szöveg, Otto Pick *W. U. R. Werstands Universal Robots* című munkája is.²⁶

Otto Pick, a prágai cseh–német költő-műfordító (1887 Prága – 1940 London) barátja, Franz Werfel jellemzése szerint a cseh irodalom németre fordításának „kedvezőtlen időben egyik legkorábbi és legszenvédélyesebb művelője” volt.²⁷ *Wenn wir uns mitten im Leben meinen* című kötetében szépen vall a műfordító áldozatos, önfeláldozó munkájáról;²⁸ versek örökítik meg az orosz nép és irodalom

¹⁹ Uo.

²⁰ *R. U. R. Szózat*, Bp., 1924. febr. 2. 5.

²¹ „*Lárrna Čapek miatt*”. *Kassai Napló*, 1924. febr. 5. 6. (= KaN)

²² DOBOSSY/61 95. Később Kosztolányi „színpadi szövegére” egyszerűst, vö. uő., *Karel Čapek*. Jelenkor 1962. aug. 452. (= Jk)

²³ *A R. U. R. cselekményét* l. DOBOSSY/61 34–36., valamint ZÁDOR András, *Karel Čapek*. Bp., 1984. 106–108. (= ZÁDOR) – A mű szereplőire Kosztolányi megnevezéseivel – Robotos, Helen, Nana stb. – utalok.

²⁴ Karel ČAPEK, *Rossum's Universal Robots*. Kollektívni drama o vstupni komedii a trech aktech. Vydalo Aventinum v Praze. 1920. (Národní knihovna v Praze; = Č)

²⁵ Č/66 114.; a Hradec Králové-i bemutató már jan. 3-án volt; uo. 116.

²⁶ Karel ČAPEK, *W U R Werstands Universal Robots*. Utopistisches Kollektivdrama in drei Aufzügen. Deutsch von OTTO PICK. Prag–Leipzig, 1922. (Deutsche Bucherei, Leipzig; Národní knihovna v Praze; a műre Helmut Röttsch és Brigitte Schroeter – Deutsche Bucherei – voltak szívesek felhívni figyelmemet; = P)

²⁷ Idézi Antonín MĚSTAN, *Geschichte der tschechischen Literatur im 19. und 20. Jahrhundert*. Köln–Wien, 1984. 318–319. (= MĚSTAN) – Pickről l. még Max BROD, *Der Prager Kreis*. Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz [1966] 77.

iránti érdeklődését – mennyire rokon ebben is a szlávográjogó Kosztolányival! –, az *Ivan Iljics halála* című szonett, az Ivan Moszkvin művészetének hódoló *Polikuska*.²⁹ Tucatnyi fordításkötetén kívül tizennyolc színházi kéziratát sorolja fel a kötet végén található bibliográfia, a *R. U. R.*-on túl a Čapek-fivérek műveinek egész sorát.³⁰

Pick munkájára épül Iszaj Benediktovics Mandelstam és Jevgenyij Gerken 1924-es orosz szövege is – szlávból szlávra is történt hát fordítás német közvetítéssel! –, ugyanúgy „*VUR*” címmel³¹ (Pick valószínűleg Čapek szintén mesterségesen alkotott „Rossum” szavát kívánta a „Verstand” torzított formájával visszaadni;³² a végleges, 1921-es szövegen alapszik Kolos–Poláké, hasonlóan Joszif Kallinyikové s természetesen Zádor András mai változata is.³³

Kosztolányi Pick szövegével dolgozott: a Čapek által aztán kihagyott, az *Ős-R. U. R.*-ban s az ennek nyomán készült fordításokban még meglévő, ám Kolos–Poláknál, Kallinyikovnál, Zádornál már nem szereplő, felszáznál több hely bizonyítja.³⁴ Természetesen megtaláltam köztük a patika-hasonlatot is, Čapeknál is – „Velmi čistě, velmi jednoduše. Skutečně, krásná práce. Je to jako domácí lékárnička. Málo kousků, ale v bezvadném pořádku” (Č 13.) –, Picknél is – „Sehr rein, sehr einfach. Tatsächlich, eine schöne Arbeit. Es ist wie eine Hausapotheke. Wenige Stückchen, aber in tadelloser Ordnung” (P 17.) –, Mandelstamnál is: „Очень чисто, очень просто. Поистине изящная работа. Точно домашняя аптека. Мало частей, но в безукоризненном порядке.” (17.)

Az elhagyott passzusok seregét idézhetnénk – rájuk még visszatérünk, de már nem bizonyító céllal –, helyettük álljon itt egy egyedülálló példa: a Čapek által

²⁸ Otto Pick, *Wenn wir uns mitten im Leben meinen*. Prag, 1926. 50–51. (Národní knihovna v Praze)

²⁹ Uo. 34., 44.

³⁰ Rájtuk kívül közvettette Otokar Březina, Frána Šrámek, Frantisek Langer és mások alkotásait is. A Pick-bibliográfiát Ulrika Horáková – Národní knihovna – volt szíves számonra ejtuttatni.

³¹ Карел ЧАПЕК. „ВУР” *Верстаниды универсальные роботары*. Ленинград, 1924. Перевод И. МАНДЕЛЬСТАМА и Е. ГЕРКЕНА. (Российская Национальная библиотека, С.-Петербург). – A fordító-pár kiléte feltételezett: Iszaj Benediktovics Mandelstam (1885–1954), különböző nyelvekből fordított oroszra, Jevgenyij Georgievics Gerken (1886–1962), fordító, operettlibrettó-szerző. – M. I. Gyemidova szíves levélbeli közlése, Szankt-Petyerburg, 1993. aug. 5.

³² Kosztolányi először valószínűleg nem tudott mit kezdeni a „Rossum” szóval, vö. eredeti címadásával – „*U. R.*” –, s az öreg Rossum is „Hohen”, s csak később – talán a mégiscsak (meg)ismerhetett Kolos–Polák-fordítás nyomán „Rossum”. „Kalauzában” már megvilágítja a szót: „Rozum = értelem. Rossum = rossum. Nyelvbólás [...] A meghibbant értelem.” *R. U. R. (Kalauz egy érdekes darabhoz)*. Színházi Élet, Bp., 1924. febr. 17–23. 10. (= SzÉ), kötetben: *Színházi esték*. Szerk. Réz Pál. Bp., 1978. II. k. 181. (= SzE)

³³ Карел ЧАПЕК. *R. U. R. Rossum's Universal Robots*. Перевод с чешского. Прага, 1924. – Zádor fordítását I. Karel ČAPEK. *Három színmű*. *R. U. R., A fehér kőr, Az anya*. Bp., 1974. (= Z). – A végleges változat kelte az elvülhetetlen érdemű Čapek-népszerűsítő, Szergej Vasziljevics Nyikolszkij adaléka; a többi Čapek-kutató 1920-szal datálja a drámát, így például Hanus Jelinek, Ivan Klíma, Alexander Matuska, William E. Harkins. Vö.: С. В. НИКОЛЯСКИЙ, *Карел Чапек – фантаст и сатирик*. Москва, 1973. 1973. 120. (= NYIKOLSKIJ); H[anus] JELINEK, *Histoire de la littérature tchèque. De 1890 à nos jours*. Paris [1935]. 294. (= JELINEK); Ivan KLÍMA, *Karel Čapek*. Praha, 1962. 149. (= KLÍMA/62); Alexander MATUŠKA, *Člověk proti zkáze. Pokus o Karla Čapka*. Praha, 1963. 134. (= MATUŠKA); William E. HARKINS, *Karel Čapek*. New York and London, 1962. 178. (= HARKINS)

³⁴ Hatvanegy ilyen helyet számoltam össze, Nyikolszkij munkáját még nem ismerve; ő száztizeneget vesz számba, megkülönböztetve Alquist III. felvonásbeli monológjainak és replikáinak rövidítését a szó szerinti ismétlődések törlésétől; nem tartva kizártnak, hogy a húzások már a darab színrevitelekort megtörténtek. Vö.: NYIKOLSKIJ, 120.

módosított hely s annak eredetije (Alquist Helen miatti aggodalmát az összes társ – és barát – elveszte miatti feljajdulássá váltja át a szerző):

Čapek, 1920

RADIUS: [...] *Vláda Robotů!*

ALQUIST: Helena mrtva?

RADIUS: Svět patří silnějším! (80.)

Pick, 1922

RADIUS: [...] *Die Herrschaft der Roboter!*

ALQUIST: Helene tot?

RADIUS: Die Welt gehört den Stärkeren! (112.)

Kosztolányi, 1924

RADIUS: [...] *A Robotosok uralma!*

ALQUIST: Helen is meghalt?

RADIUS: A világ az erősebbeké! (88.)

Mandelstam, 1924

РАДИУС: [...] *Власть работарей!*

АЛКВИСТ: Елена мертва?

РАДИУС: Мир принадлежит сильнейшим! (112.)

Čapek, 1921 (1966)

RADIUS: [...] *Vláda Robotů!*

ALQUIST: Mrtví!

RADIUS: Svět patří silnějším! (85.)

Kolos–Polák, 1922

RADIUS: [...] *A Robotok uralma!*

ALQUIST: Mindnyájan halottak.

RADIUS: A világ az erősebbé! (81.)

Másfelől ki kellett zárnunk annak a lehetőségét is, hogy Kosztolányi egy, szintén az *Ős-R. U. R.*-ből merítő, de más nyugati nyelvű szöveggel – esetleg nyersfordítással – élt, idézve azt a helyet, melyben Pick tudtommal egyetlen elvetését átveszük a belőle merítők; Busman, a gazdasági igazgató a támadó Robotosoknak pénzt kínálva hozzáér az áram alatt lévő rácshoz. Picket, Kosztolányit és Mandelstam-Gerkent idézzük:

Čapek:

FABRY *křičí*: U čerta, Busmane! Pryč od mříže! Nesehejte na ni! *Obrátí se*: Rychle, vypnout!

Dr Gall: Óóó!

HALLEMEIER: Rány boží!

HELENA: Ježíši, co se mu stalo? (Č/77., Č/66., 82.)

Pick:

FABRY *schreit*: Beim Teufel, Busman! Weg vom Gitter! Nicht anrühren! *Dreht sich um*. Schnell, ausschalten!

DR. GALL: Wo?!

HALLEMEIER: Gottes Schläge!

HELENE: Jesus, was ist mit ihm geschehen? (107.)

Kosztolányi:

FABRY (*kiált*): Busman, a teremtésit!

Menjen a rácstól! Hozzá ne érjen! (*Megfordul*): Gyorsan kikapcsolni!

GALL: Hol?

HALLEMEIER: Isten verése.

HELEN: Jézusom, Krisztusom, mi történt? (84.)

Mandelstam:

ФАБРИ (*кричит*): Бусман, чорт, по-дальше от решетки! Не прикасайтесь!

(*Погорачивается.*) Живо! Выключить!

Д-р ГАЛЬ: Где?!

ГАЛЛЕМЕЙЕР: Гнев божий!

ЕЛЕНА: Господи, что случилось? (107.)

Gall nem Fabry felszólítására reflektált, hanem már Busman pusztulása láttán, eliszonyodva. Kolos–Polák és Zádor pontosan visszhangozzák kiáltását: „Dr. Gall: Óóó!” (KP 77., Z 73.)

Közben kézhez kaptam a *R. U. R.* francia és angol fordítását. Hanus Jelínek, a francia és a cseh irodalom kapcsolatának termékeny munkása kezdetben az *Ős-R. U. R.*-t követi, később, főleg a III. felvonásban a végleges Čapek-szöveget, annak összes hűzását – hogy el helyeket önállóan is. Az angol fordító, Paul Selver is az *Ős-R. U. R.* nyomán halad, meghagy Čapek által aztán képzőletet, s mellőz – hatványozódó tömegben – az író végleges változatában megmaradt helyet. Nem Kosztolányi közvetítői.³⁵

Pick végletes gonddal dolgozott, tudtommal két hely siklott ki figyelméből e ponton kívül: elhagyta Gall, Domin és Hallemeier eszmecseréjének két mondatát, valamint egy egyszavas színpadi utasítást.³⁶ Kosztolányi tehát e páratlan pontosságú munkát használta fel. Ennek fényében mentesül az ideológiai hamisítás vádjá alól: Pick „er” képzős szavát „s” denominális névszóképzővel lehetett a legkézenfekvőbbben visszaadni, „Robotos”-nak. E szóval élnek, jóval Kosztolányi előtt, már 1922-ben a határon túli lapok;³⁷ felváltva említ „robotembert” és „robotosokat”, „a Nyugat körétől balra álló” Németh Andor; a dráma bécsi és nyilván Pick szövegével elhangzó előadásáról írva.³⁸ „Rabotar” szót alkot a szocialista Leningrádban élő Mandelstam–Gerken-páros is,³⁹ s ők aztán igazán nem illethetők a „szándékos” „fordítási ferdtítés” vádjával.⁴⁰ A szövegegybevetés fényénél a Kosztolányi nyilatkozatait is tanúsággul hívja árnyaltabban látjuk majd a költő szándékát, állásfoglalását. Ehhez először azt vesszük sorra, hogyan ver „egy ütemre” Čapek, Pick és Kosztolányi dikciója, majd fordítónk „szép hűtlenségeit” vesszük számba.

Čapek, Pick, Kosztolányi – szinkronban

A Čapek–Pick-szövegösszevetésekkel talán nem döngetünk nyitott kapukat: cseh kollégáink nem tudtak róluk információval szolgálni (sőt úgy látszik, a két Čapek-variáns létezéséről sem tudnak).⁴¹

³⁵ Vö.: *R. U. R. Comédie Utopiste en Trois Actes et un Prologue de Karel TCHAPEK. Traduit du tchéque par H. JELÍNEK. In Les Cahiers Dramatiques 1er Octobre 1924. Supplément an n° 37 du Théâtre et Comoedia Illustré. (Nationale Bibliothèque, Paris) Mind a bemutató (1924. márc. 26., Comédie des Champs-Élysées), mind a szövegközlés későbbi költőnk munkájánál. Selver műve: *R. U. R. Rossum's Universal Robots. A Fantastic Melodrama by Karel ČAPEK. Translated by Paul SELVER. Garden City-New York, 1923. (University Library, Cambridge) – Idézett helyünk náluk: FABRY (Criant). Au diable, Busman! Ne touchez pas à la Grille! (Il se retourne.) Vite, coupez! DOCTEUR GALL. – Oh! oh! oh! HALLEMEIER. – Bon sang de bon sang! HÉLÈNE. – Mon Dieu, qu'est-ce qu'il a? (31.), illetve: FABRY: Busman, keep away from that railing! Don't touch it. Damn you! Quick, switch off the current! (HELENA screams and all drop back from the window.) (159.)**

³⁶ A hiányzó passzus: DOMIN: Konec dejin lidstva, konec civilisace – HALLEMEIER: U všech čertů, prodejte! (Č 71., P 99., K 76.). Kolos–Polák szavaival: DOMIN: Vége a világ történelmének, vége a civilizációnak – HALLEMEIER: Az ördögbe is, eladni! (KP 71.) A „RADIUS: Roboti snesou víc než ty” („Die Roboter ertragen mehr als du”) mellől elmarad az „Odejde”. (89., 127.; Kosztolányinál a passzus hiányzik, 100.)

³⁷ *R. U. R. magyar színpadon.* Vö. a 12. j.-ben id. h.; *Čapek drámája a Magyar Színházban.* BÉMÚ, 1922. aug. 16. 6.

³⁸ *R. U. R. (Karel Čapek színműve a Neuer Wiener Bühné-n).* BÉMÚ 1923. okt. 13. 5.

³⁹ A német nyelvhasználat még ma is a „Roboter” szóval fejezi ki „azt a neologizmust, melyet a cseh robot szó fejez ki”, vö. *Brockhaus Enzyklopedie.* Dritter Band. Wiesbaden, 1967. 597.; vö. még: Lutz MACKENSEN, *Der tägliche Wortschatz.* Stuttgart, 1990. 522., valamint MĚŠTAN, 210.

⁴⁰ Vö.: DOBOSSY/65 325., CSAPLÁROS, 506.

⁴¹ A Národní knihovna „nem rendelkezik kellő bibliográfiai anyaggal” a Pick-fordításról, annak recenzióiról, s Ulriká Horáková a Cseh- és Világirodalmi Intézet munkatársaitól is „negatív választ kapott”. Id. levele, Párga, 1993. dec. 28. – Vö. még a 33. jegyzettel.

„Čapek az élő, beszélt nyelvet emelte művészi színvonalra” – állapítja meg Kováts Miklós.⁴² Ezt az élőnyelviséget – népiességnek is nevezhetnénk – leginkább három területen érzékelhetjük: a szókincs beszéltnyelvi, bizalmas, olykor vulgáris, de mindig érzékletes voltában, a szereplők indulatszavas felkiáltásaiban, valamint a megszólítások változatos, gazdag sorában. A R. U. R. „alakjainak nyelve magán viseli a környezet, a társadalmi réteg sajátosságait, gondolkodásmódját” – folytatja Kováts, illetve Kosztolányi később, Harsányi Kálmán *Othello*-fordítása kapcsán megfogalmazott „népiesség”-elvé szerint „hírt ad a beszélő eleven mivoltáról, gyarló emberiségéről, elfogultságáról, szenvedélyéről”.⁴³

A szereplők bizalmas, szólásokban gazdag, népies nyelvét Domin, az ereje, sike-rei, hatalma teljében lévő, Helennek imponálni akaró, kedélyes, fölényes vezé-igazgató szavaival illusztrálhatjuk: a Robotosok keletkezésének történetét meséli el. Az öreg Rossum először „egy idétlen kolloidált kocsonyát” fedezett fel, „melyet a kutya se zabált volna meg” („ktery by ani pes nesežral” [vulg.], „den kein Hund fressen würde”);⁴⁴ az öreg „egy kötnivaló bolond volt” („úžasný blázen” [szól, besz], „ein erstaunlicher Narr”); „tíz év alatt mi mindent kotyvasztott össze” („co spackal [nép] za deset let dohromady”, „was er binnen zehn Jahren zusammengebastelt hat”); „valami emberfélélet eszkábált össze” („Měl to být muž”, „Es sollte ein Mann sein”); ő és a fiatal Rossum „vesztettül maradtak egymással” („Ti dva se ukrutně [besz] hádali” [besz], „Die beiden haben sich fürchterlich gestritten”); az ifjú aztán labora-tóriumába zárta az öreget, „hogy ott pacsmagoljon szörnyszülötteivel” („aby se tam pipřal se svými velikými potraty”, „damit er dort an seinen grossen Fehlgeburten herum-bastle”); az öreg „életében még két fiziológiai krampuszt kotyvasztott össze” („do své smrti usmolil [besz] ještě dvě fyziologické obludy”, „judelte bis zu seinem Tode noch zwei psychologische Popanze zusammen”)⁴⁵ és így tovább.

A szereplők – sokszor felfokozottan – eleven mivoltának másik, szintén népies eszköze az indulatszavak halmozása. Busmant, a zsidó gazdasági igazgatót többek között⁴⁶ ez teszi emlékezetessé. (Kosztolányi itt mértéktartóbb, halványabb-irodal-

⁴² KOVÁTS, 188–189.; DOBOSSY/61 20. (Jan Mukařovský tanulmánya – *Vývoj Čapkovy prózy* – nyomán); ZÁDOR, 191.; NYIKOLSZKIJ, 118.

⁴³ Vö.: *Othello. Féljártás a Nemzeti Színházban*. Új Idők, 1929. nov. 3.; SzE I. k. 89.; ZÁGONYI/90 189. – Nyikolszkij szerint Čapek nem egyénit nyelvileg a szó szoros értelmében – Nana kivételével –, a szereplők az intelligens emberek szokott nyelvén beszélnek. Vö.: NYIKOLSZKIJ, 118.; Kenneth Burke pedig „az ékesszólás fényének” hiányát rója fel Čapek hibájául, vö. HARKINS, 93. (A pesti előadás krónikása, AMBRUS Zoltán „a köznapias dialógusok sivárságára” emlékezik: R. U. R. *Bemutató a Vígszín-házban*. Pesti Napló, 1924. febr. 17. 9.)

⁴⁴ A cseh szavak jelentésárnyalatának, hangulati értékének megállapításában DOBOSSY László, *Cseh–magyar szótár*. Bp., 1960. I. II. k. (= DOBOSSY/60) című munkájára támaszkodtam. A rövidítések: *besz* = beszélt nyelv, *biz* = bizalmas, *isz* = indulatszó, *kics* = kicsinyített szó, *költ* = költői, *nép* = népies, *táj* = tájszólás, *vulg* = vulgáris. A kiemelni kívánt megfeleléseket kurzívan jelölöm. (A kassai R. U. R. recenzense „népszerűsítő konferanzhangról” szól, az előjáték dialógusai kapcsán. R. U. R. Tűz, 1922. I. sz. júl. 9. 134.)

⁴⁵ A szavak magyar megfelelőinek gazdag jelentésskáláját nem idézhetjük; álljon itt jelképesen utolsó idézetünk két kiemelt szava: *usmolil [besz]* (nagy nehezen) összefércel, összetakol (Kosztolányinál először „ragasztott össze”), *obludu* I. szörny, rém, kísértet, 2. átv. (emberről) szörnyeteg. DOBOSSY/60 II. k. 609., I. k. 604.

⁴⁶ Szókincsében egyébként is népies – „Lidičky!” (*nép*), „Leutchen!”, „Fiaim” –, de él a latinban jártas hivatalnoknyelv zsargonjával is: „id est”, „Punktum”; Picknél is Kosztolányinál is „szóval”, „Punktum”. (Papp Jenő majd elismerően nyugtazza a Busman szolgáltatta „kis könyvelői humort”. R. U. R. *Magyarság*, Bp., 1924. febr. 17. 17.)

mibb, ezért itt öt harmadiknak idézzük.) „*Jemináčku, [isz nép] to je sláva*”, „*Jemine, welche Ehre*”, „*Óriási. Micsoda szenzáció!*” – lelkendezik, megtudva, hogy Glory ellenék lányát látja maga előtt.⁴⁷ Tiltakozik a feltételezés ellen, hogy ők is Robotosok lennének: „*Pro pána, slečno!*”, „*Herrgott, Fräulein!*”, „*De drága, drága kisasszony!*” A szép emberbarát természetesen testvéreinek hívhatja őket: „*Ále božičku [isz, besz], proč pak ne?*”, „*Aber Gottchen, warum denn nicht?*”, „*Csak tessék, úgy, mint otthon*”. Hellenek fogalma sincs az árákról: „*Můj ty Tondo*” [biz], „*O du mein*”, „*Ó, te jó*”, majd átjavítva: „*No látja, drágám, édesem*” és így tovább. Természetesen a többiek is élnek – hasonló érzések, indulatok hatására – az élenkség eme népi(es) eszközával, így Hallelmeier, Helen jöttére emlékezve: „*Hrome, a já jsem zaponněl*”, „*Donnerwetter, und ich vergass*”, „*Hű, én is elfelejtettem*”, majd „*Kruci turci [isz nép], zrovna je tomu deset let, co jste přijela*”, „*Kruzitürken, es ist just zehn Jahre her, seit Sie hierherkamen*” „*Az árgyélusát, hiszen már tíz éve, hogy idejött*”, s emlékezetesen, babonás iszonyodással Nana, az öreg dajka: „*Šmarjá Josef, já si to voškli-vím!*”, „*Jessasmarja Josef, wie mir das zuwider ist!*”, „*Jézusmáriaszentjózsef, hogy utá-lom*” (lí. Radius Robotost), „*Bože [isz] na nebi, to je zvěř!*”, „*Himmel, das ist eine Viehsbande*”, „*Uram Isten, micsoda vadmarhák ezek*” és így tovább.

Emlékezetes megelevenítő eszköz a megszólítás is, Hallelmeier ajkáról például: „*Mládenci, to jsem rád!*”, „*Jungens, da bin ich froh!*”, „*Tyú, de boldog vagyok, gyere-keK*”, abban a hiszemben, hogy elmúlt a Robotoslorradalom veszélye, majd – pohara kihörpintése után – Domint efelől kérdezve: „*Ty kluku [nép] Domine, poví-dej*”, „*Domin, du Bub', erzähl!*”, „*Domin, meséld el már, öregem*”, majd a pusztulás küszöbén bajtárs-barátainak vallva: „*Kamarádi, život byl – jářku –*”, „*Kameraden, das Leben war – ich sage –*”, „*Pajtások, az élet, --- az élet --- az élet az minden*”, aztán az ellenfél veszteségeit diadallal, reménnyel konstatálva: „*Jsou na uhel, holenku [isz besz]*”, „*Sie sind verkohlt, Bruderherz*”, „*Szénné égtek*” (Kosztolányi itt kivételesen elhagyta a megszólítást), s hasonló bizakodással: „*I laha, člověče, kdepak mue prodobnout!*”, „*Haha, Menschenkind, wer soll mich erstechen!*”, „*Ugyan drágám, ki mer engem leszúrni?*”, s végül tehetetlen dühvel a Robotosokat vezérlő Radius ellen: „*ly pacholku! [vulg]*”, „*Du Lump!*”, „*Te piszok!*”, majd átjavítva: „*Te aljas!*” De nevezi gyöngéd, elnéző szeretettel Domin H elent „*fiacskám*”-nak („*Ach ne, dětino*”, „*Ach nein, Kindchen*”), s a minden hájjal megkent üzletember, Busman, ötlete feletti örömeiben hasonlóan kicsinyíti igazgatótársait: „*I llavní knihy, dětičky*”, „*Die Ha-uptbücher, Kinderchen*”, „*A főkönyveket, fiacskám*”, s szólítja előzetesen „*szívem*”-nek Fabryt („*Fabry, drahoušku [kics besz], nedělejte to*”, „*Fabry, teuerster, tun Sie das nicht*”).

Megtaláljuk a műben a harmadik személyű, metaforikus azonosítás példáit is, így Nanánál, haragvó elítéléssel: „*Neřádi [nép, utálatos, ronda állat, féreg, semmi-rekellő, ocsmány ember stb.] šeredný!*”, „*Lumpen elendige!*”, „*Büdös disznók!*”, illetve, javítva: „*Nvomorult gazemberek!*”, Helenről szólva pedig szeretettel: „*Už je zas pryč, to třestiřlo [besz]?*”, „*Ist sie schon wieder fort, der Sausewind?*”, „*Már nincs itt az a szeleburdi?*”; de látjuk első személyű használatát is, a szóló önironiájának

⁴⁷ A latin-német-cseh indulatszó ismét csak öt egyén(ies)íti, a „*Jesu domine*”-ből. vö. [Konrad] DUDEN, *Deutsche Rechtschreibung*. Mannheim-Leipzig-Wien-Zürich, 1991. 370. Zádor fordításában: „Ejha, ez igen!”

rokonszenves villanásával: „[...] a já, *chlapík* [besz] Busman”, „[...] und ich, *der Prachtkerl* Busman”, „[...] és én, a *kitűnő* Busman”.⁴⁸ Találunk metaforikus-népi, nyomósító fokhatározót is, dr. Gall bizonykodó szavaiban: „Já jsem neměl ani *drobáčko* [besz] strachu”, „Ich hatte nicht ein *bisserl* Angst”, „De én *csöppet* se féltém.”

Kosztolányi továbbalkotó munkája

A Prágai Magyar Hírlap utal költőnk forrására: „[...] nyers fordítás készült az eredetiből, melyet színpadra Kosztolányi Dezső dolgozott át.”⁴⁹ Az információ – akár Kosztolányitól, akár a Vígyszínház vezetőségétől ered is – félrevezetőnek tűnhet, lényegében azonban a valóságot fedi. Pick, mint évtizedekkel azelőtt a *Három nővért* tolmácsoló Wladimir Czumirow is, „reproduktív művész” volt,⁵⁰ Kosztolányi nem tudhatta, milyen végtelen lelkiismeretességgel az, művét alapszövegnek tekinthette, mely – hogy a *Modern költők* előszavának hasonlatával éljünk, „úgy viszonyul” az eredetihez, mint „a fotográfia” az ábrázolt tárgyhoz. Kosztolányi – túl a fotográfián – „festményt” kívánhatott adni; talán segíthette ebben a „millió cifra színben” érzékelt szlávság, aztán Csehov-élménye, azé, akinek „szavai” még „szürkeségükben” is – milyen jellemző; ismét szín-kép! – „millió és millió színben csillámlanak”.⁵¹

Kosztolányi alkotó munkáját szólás-többleteiben, szituációpontosító toldásai-ban, áradó-retorikus alakzataiban és a mintegy Pick „ellenében” történt szöveg-módosításai kapcsán vehetjük számba.

Bőven él a szólásos toldás eszközeivel, mint *Három nővér*-fordításában is, kicsit a Gogolt fordító Arany hagyományát folytatva s Tóth Árpád *Cseresznyéskert*-tolmácsolását előlegezve – az is a Vígyszínházban hangzik majd el, jó fél év múlva.⁵² (Idézeteimben a Čapek-megfeleléseket csak indokolt esetben adom, Kosztolányi szereplőinek szavait olykor a simább követhetőség kedvéért harmadik személybe teszem, ilyenkor ’’ jelet használok.)

Helen Glory elnök lánya, s ez a gyárba való belépésre „*untig* elegendő” („genügi”). Domin „*ezer* bocsánatot” kér („Ich bitte um Vergebung”), amiért a vendég szavába vág; a tőle hallottakból az ifjú hölgynek „*egy árva* szót sem szabad elárulnia” („nicht das geringste zu verraten”), igaz, ő „*édes* keveset” ért csak a

⁴⁸ A „Prachtkerl” *landwirtsch*(aftlich), a „bisserl” *ugs* (umgangsprachlich), vö. DUDEN, 162., 562. – Pick köznyelvi stb. szavait nem értelmezem: könnyebben elérhetőek, mint Čapekéi. – Kosztolányi, Babits szavaival: „a magyar próza nagyjai”, természetesen megőrzi – hála Picknek is – Čapek stílusának egyéb sajátosságait is, így a dialógusok líraian egymásba oldódó mondatait, a II. felvonás végi, az emberi szellemet a láng színönimáival párhuzamba vonó metafora (vagy még inkább szimbólum)-„zuhatagot”. Čapek prózájának mesterfogásairól I. Jan MUKÁROVSKÝ, *Próza K. Čapka jako lyrická melodie a dialog*. In *Kapitoly z české poetiky*. Díl II.: *K vývoj české poesie a prózy*. Praha, 1948. 357–373. (= MUKÁROVSKÝ), illetve NYIKOLSZKIJ, 100–120. (A „Poetyicseszkoje masztyersztvo” c. fejezet.)

⁴⁹ A R. U. R. *próbuít megkezdik Budapestén*. PrMH, 1924. jan. 30. 4.

⁵⁰ Vö.: ZÁGONYI 90 179–183.

⁵¹ Vö.: *Modern költők*. Bp. [1914.] IV.; *Este*. Miklós Jenő novelláskötete. (1913). In *Egy ég alatt*. Bp. [1977.] 253.; *Anton Pavlovics Csehov: Orosz vendégjáték, Ványa bácsi*. Pesti Hírlap, 1929. febr. 5. 15., SzÉ II. k. 560. Vö. még: ZÁGONYI ERVIN, *Kosztolányi szlávság-élménye*. Studia Russica, V. Bp., 1982. 326. – Figyelembe veendő még költőnk eszmélkedései az idézett *Othello*-cikk előtt jó évtizeddel már, valamint Pázmány olvasásának hatása is. L. *Paraszi és népies*. Nyugat, 1917. máj. 1. In *Nyelv és lélek*. Szerk. Réz Pál. Bp. [1971.] 360. (Itt „a parasztnyelvet” „durva, szókimondó, izgatott, fehér izzásig hevített, szenvedélyektől fuldokló magyarságnak” nevezi, „shakespeare-i szókincsünk bányájának.”) (Pázmányról: *Pázmány Péter*. Nyugat, 1920. okt. 15. In *Látjátok, feleim*. Szerk. Réz Pál. Bp. [1976.] 42.)

⁵² Vö.: ZÁGONYI ERVIN, *Tóth Árpád Cseresznyéskert-fordítása*. Szovjet Irodalom (= Szi) Bp., 1988. 3. 142–148.

magyarázatokból („Ich glaube, nur wenig“). „Száz szónak is egy a vége” („Kurz gesagt“) – meséli Domin –, az ifjú Rossum hozzálátott a gépemberek gyártásához. Az igazgatóság tagjai „minden áldott nap” („den ganzen Tag“) csak a termelésről beszélnek. Helen *‘tulajdon szemével’* („es zu sehen“) kíván meggyőződni a Robotosok helyzetéről. „Testvérek között sem” csekélység („das ist gehörig“), hogy az Embervédő Ligának mennyi tagja van. Emberbaráti szervezetek segítőinek – „mennyi futóbolond van a Föld hátán” („Narren auf der Erde gibt“) – reflektál rá Domin. Mind „fülig szerelmesek” („verliebt“) Helenbe. Ő kezdetben úgy érezte magát az okos felnőttek közt, mint aki „rengetegben, óriási szálák között” tévedett el („zwischen riesige Bäume“), ‘remegése’ semmi sem volt a férfítársak ‘sziklaszilárd hitével’ szemben („gegenüber cuerer Zuversicht“). Gallnak *‘nem fér a fejébe’* („das geht über unseren Verstand“), hogy az emberiség miért hal ki, Domin szerint már *‘eljásztották kisedő játékaikat’* („wir haben verspielt“). Gall – Domin álmában – *‘ízekre szaggatták’* („Zerrissen“), de „az ember azért se adja oda könnyen a bőrét” („Der Mensch darf sich... niemals ergeben“). A Robotosok – nagy pusztításuk után – „mindent tűvé tesznek” az emberért („haben überall gesucht“). Alquist *‘a megmondhatója’* („Herr, frage“), mennyit termelnek most is. A Robotos Primus rádöbben, ő is „szakasztott olyan” („genau so gemacht“), mint Helen. Szótlást is magyarosít Kosztolányi, Helen Domin szerint *‘a szópós bányonyokat és galambfiókákat hamarabb forradalmasíthatja’* („Sie werden eher Spindeln und Zwecken zum Aufruhr treiben“), mint a Robotosokat.

Bővítései máskor szituáció-pontosítók, egyértelműsítők, így Domin szavaiban: „Mi csak néhányan élünk itt, *a szigeten*” („Wir sind hier nur ein Häuflein“), ugyan-csak nála „az áruknak nem lesz több *piaci értékük*” („die Dinge keinen Wert mehr haben werden“), valamint – utópisztikus reménye szerint, szólásos-biblikus ízzel – „Senki sem fizeti többé *mindennapi kenyérét* az életével és gyűlölettel” („sein Brot bezahlen“), ‘nem pocskéolja többé lelkét a munkára, melyet *annyiszor megátkozott’* („an die Arbeit, die du verfluchtest“), ‘Ura *Istene keze’* („des Herrn Hand“) tóplálja ismét. Helen ajkára rámutató szót ad: „Nini, ott egy új hajó van” („Dort ist... irgendein... neues Schiff“), Nanáéra – újságolvasásában szubjektív jelzőt: „*Véres tüntetés a madridi kormány ellen*” („Aufstand gegen die Regierung [...]“); máskor továbbvivő, összefüggést tüstázó kötőszavakkal él: „*Hiszen még senki sem látta, hogy egy Robotos nevetett volna*” („Es hat niemand gesehen [...]“); hasonlóan Alquist szavaiban is: „Akkor téglát faragnék [...] *Mert többet nem lehet tenni*” („[...] Mehr lässt es sich nicht tun“); Fabry ne akarjon telefonálni: „*Tudniillik nincs áram*” („Wir sind ohne Strom“). Alquist csodálkozását toldások erősítik: „*Milyen fáradt ma, nagyszágos asszonyom*” („Sie sind blass, Frau Helene“); Domin szilárd meggyőződését a Robotosgyártás érdemes voltáról felszólító mondata: „*Iliggye el, nagyon nagy dolog volt*” („Es ist eine grosse Sache gewesen“), boldog meglepetését álma után – melyben Helen meghalt – egy módosítószó: „*Hadd nézzelek. Hát te élsz?*” („Lass dich anschauen. Du lebst?“); Alquist fájdalját kétségbeesetten összegező kötőszószorozat is hordozza: „*Helen is meghalt, Domin is meghalt*” („Helene tot! Domin tot!“), helyre is utalva: „[...] azok is némák, mint itt minden” („Sie sind stumm, wie alles“), majd – rövid megnyugvást adó célmejelölés után „Nem, nem, keressük csak *az életet*”, „Nein, nein, nur suchen“) – lagadó fokozás nyomósítja: „Nem találok *sehol* [...] nem is tanulom meg *soha*” („Finde ich’s nicht? [...] Erlerne ich es nicht?“). Aztán kérdésből felkiáltásba csap: „*De most nézzétek meg a szemeimet!*” („Seht ihr diese Augen?“) Helen Robotosnő Primust hívja ébredő szerelemmel: „[...] *no hát, gyere gyorsan*” („Nein, komm rasch herein“), leendő

édeni házokról helyzetértelmező kiegészítéssel szól: „bámulni fogsz, *ha megmutalom*” („da wirst du staunen“), ugyanő Primusnak: „Hadd legyünk egymás mellett a tükörben is” („damit wir dort nebeneinander sind“). Alquist, az utolsó felvonás haragvó, esendő-tehetetlen hőse eljut a kiengesztelődő megnyugvásig; először bizonytalan-bizonykodó nyomósítással – Primus kérésére, hogy az ő életét vegye el, ne Helenét –: „Ím. Most igazán nem tudom, mit tegyek. [...] És élni mégis csak jobb” („Ím, ich weiss nicht – [...] Und weisst du, es ist besser, zu leben“), „Kosztolányi itt kivételesen elhagyja a személyhez fordulást), majd a szerelmeket elbocsátva, megszorítással és irányadón: „Csitt, csak csöndesen, menjetek erre” („Stille. Geht!“), s végül meghalt társait tanúságul hívja: „Embertestvéreim, ti mind, Helen és a többiek, az élet nem semmisül meg” („Kameraden, Helene, das Leben wird nicht vergehen!“).

Kosztolányi – Čapekot visszhangozva és sokszorozva – él a lelkesedés, majd a kétségbeesés és az újra való öröm szóismétlő, fokozó alakzataival, összhangban az előbbiekkel. Már idéztük Hallemeier vallomását az élet értékéről, Alquist nála ötször ismétli el: „En *vádolom* a tudományt! *Vádolom* a technikát! *Vádolom* Domint és *vádolom* önmagamat! *Vádolom* mindannyiunkat!” („Ich klage die Wissenschaft an! Ich klage die Technik an! Domin! Mich selbst! Uns alle!“) S a barikádos, öldökléses harmadik felvonást nem RADIUS felhívása, hanem Alquist hozzátoldott kiáltása zárja: „RADIUS: löbb életet akarunk! Új életet! Robotosok, munkára! Indulj! Alquist: Gyilkosok! Gyilkosok, gyilkosok!” („RADIUS: Vége životu! Nový život! Robotim do práce! Marš!“), „RADIUS: Mehr Leben! Neues Leben! Roboter, an die Arbeit! Marsch!“). Magára marad, kezei „most csak kontárkodnak. *Pokolba velük*” („können nicht – – was damit?“). Hiszen „a gyár litka elveszett, *mindörökre elveszett*” („Verloren, verloren, verloren ist das Fabriksgeheimnis!“). Birtokosjelöléssel is nyomatékosít Kosztolányi Alquistja: „Ó én arcom, szegény, szegény arcom” („Anlitz, armes Anlitz“). „Az Isten szent szerelmére” („um Gottes Willen“) kéri a Robotosokat: „Keressétek az embert, az *embert*” („suchet sie!“). „Nem és ezerszer nem” tud új embert alkotni („Nein, nein, ich kann nicht“); teljes kétségbeeséssel ismétli, eddig csak jó munkát végzett, s most hiábavaló, gyilkos boncolástól „véres mancsairól”:⁵³ „Ín kezeim, én, én kezeim” („Meine Hände! Meine Hände!“). A dráma csúcspontján – nyelvileg is az – társait idézi meg, találmányuk viszonylagosságát, csöppnyi, de szerető iróniával: „Fabry, Gall, ti nagy-nagy fölfedezők [...]” („ihr grossen Erfinder [...]“), fohászkodva: „En Uram, Istenem” („Gott“), s a szerelem hatalmáról vallva: „[...] csak te virágozol majd *mindörökké*, szerelem, minden romon és omladékon, s az élet *áldott* hímporát rábízod a *fújó tavaszi szelekre*” („jen ty, lásko, vykvetěš na rumišti a svěšiš větrům semínko životu“, „nur du, Liebe, blühest empor auf der Trümmerstätte und vertraust den Winden das Samenkörnchen des Lebens an“).⁵⁴

Kosztolányi javító munkájának számbavétele előtt meg kell állnunk gazdag szinonimahasználatánál is. Igéi például – túl a Čapek–Pick–Kosztolányi-párhuzamon – egyrészt a népiesség jegyében fogannak, így „Csakhogy *kikászálódott* az ágyból” (Nana Helennek, „Šak že ste už vylezla [besh]“, „Das Sie schon aus dem Bett

⁵³ Az eredetiben még erőteljesebb: „Krvavá párata [...]” („pátat“ 1. karom, köröm, 2. *útv* uolg kéz), „Blutige Klauen [...]“.

⁵⁴ Alquist záró monológjában Nyikolszkij „a čapeki intonáció melodikus jellegének” példáját látja, vö. NYIKOLSKIJ, 117.; Mukařovský Čapek intonáció-alakításának két módját veszi számba, az ismétlést (kérdését, felkiáltását, felszólítását, módosítószóét) és a kontrasztot, vö.: MUKAŘOVSKÝ, 364.; Kosztolányi hűtlenségei a mű „lírai melódiáját” emelik meg! (A bibliai citátumot – *Genezis*, 1. rész, 27, *Lukács evangéliuma* 2. rész, 29–31 – Pick Luther, Kosztolányi Károli szövegével közli.)

raus sind!"; Kosztolányi itt hübb volt közvetítőjénél); „habzsoljunk fel minden gyönyöri” (mert – Alquist szerint – Domin a világot Szodomává változtatta, „Rasch, rasch, her mit allen Wollüsten!”); „Most megint pocsogtok és kunyeráltok” (a Robotosok irányában enyhülni megingó Alquist szavai, „Zas budete skuhrat! [besz] Zas budete prosit”, „Wieder werdet ihr mich anwünseln! Wieder werdet ihr flehen”), – másrészt felfokozott dinamizmust hordoznak: „I la csak egy pillanatra is felocsúdnál, felordítanál az iszonyattól” (dr. Gall a szerelmet nem ismerő, gyereket nem szülő Robotos-Helenről, „Wenn du erwachtest [...] wie würdest du aufschreien vor Entsetzen!”); „Micsoda álomból riasztottál fel” (Domin Helennek, „Aus welchem Traum hast du mich erweckt!”); „Százezer bamba golyó mered ránk” (az ostrom előtt némán várakozó Robotosok, „I lunderttausend ausdrücklose Blasen”); a támadók „mintha a földből dobbannának elő” („Als wenn die Erde sie ausschwitze”, Pick – és Čapek – képe eredeti, de talán kevésbé expresszív); a gépek – új Robotosok helyett – „véres húsdarabokat okádnak ki magukból” („liefern nur blutige Stücke Fleisch”); „Ha moccansz, szélloccsantom a koponyád” (Primus Alquistnak, Helen Robotosnő védelmében, „Wenn du dich rührst, so zerschlage ich dir den Kopf”) stb.

Kosztolányi kézírásos javításai jórészt stilisztikai célúak, s tudtommal a költő-műfordító gondos mérlegelő munkáját egyedülálló módon örökítik meg.⁵⁵ Ez okból enyhül Nana fentebb már idézett ítélete: „Bűdös disznók” → „Nyomorult gazemberek”; Fabry szavával „az egész gyermekkor merő örület” → „butaság” („ein purer Unsinn”); e részben az eredeti szöveg megváltozott részeit is kurzívan jelölöm); Nana Helenhez: „Most aztán simmizhet” → „forgolódhat” („Jetzt können Sie sich drehen”); hasonlóan Fabry mondatában: „Aki akkor a rácshoz ér, annak kampec” → „vége” („Wenn es dann gerührt, Donnerwetter!”); Alquist technika elleni kitörésében: „I lát most gebedjete meg a nagyságotokban” → „pusztuljatok” („prasknete [besz] megpukkad, „berstet”), Domin szavában a Robotosokat megvesztegetni szándékozó Busmanhoz: „Ne vicceljen” → „Ne locsogjon” → „Ne tréfáljon” (a második változat lett volna a legjobb: „Přestante žvanit” [besz] locsog, fecseg, kotyog, „I lören Sie auf, zu plauschen!”); Domin hasonlatában: „Valami zúg, Mint a szél” → „dobog. Mint sok szív” („Ein Brausen. Wie der Wind”, talán így ijesztőbb-titokzatosabb?); Alquist a rimázkodó Robotosokhoz: „I lát dögöljete meg” → „pusztuljatok el” („Oh, jen pojděte pojdí!” [vulg] dögölj meg, „O krepíert nur!”), ugyancsak ő, vizet csorgatva véres kezére: „Hideg patakocska” → „csermely” („Studentý potůčku”, „Kaltes Bächlein”, egyszer adta vissza a szlávos kicsinyítést, de aztán elállt tőle, ahogy a rögtön utána következő „žáčku přirody”, „Schülerlein der Natur” nála eleve „valami nebulója a természetnek”).⁵⁶

A Pick valószínű újraolvasása nyomán kelt javítások főképp tartalmiak. Így pontosul a Pensylvania hajó jellemzése: „I harpy a kapitány, a modern kényelem minden vívmányával” → „nyolc kazán...” („acht Kessel –”); Európa ironikusan feltételezett segítsége: „Valami nagy mozil alapít? [...] Vagy pénzt küld, nemes valutában?” → „Talán színházat alapít? [...] Vagy zenekart?” („Was für Hilfe? Ein Theater? [...] Ein Orchester?”); így finomul Alquist bemutatkozása: „[...] Alquist építész” → „építőmester” („[...] und Baumeister Alquist”); árnyalódik pontosabbra Gall Helen

⁵⁵ Legalábbis a szláv fordítások vonatkozásában: a szintén vígszínházi *Három nővér*-gépírat például tisztázott példány.

⁵⁶ A gépírat margóján rendre ott található a Pick-szöveg megfelelő oldalszámái, feltételezhetően újraolvasás, ellenőrzés céljából.

Robotosnőt tökéletesítő kísérletének mérlege: „*De rajtavesztettem*” → „*Istenem, micsoda csalódás*” („*Gott, welch' ein Misserfolg!*”), Helen ugyanis „*sem mire se való*” → „*hasznavehetetlen*” („*zu nichts nutz*”); így közli helyesen Alquist Primus Helent védő reakcióját: „*Micsoda? Te védekezel?*” → „*félted?*” („*Wie, du verteidigst sie?*”). Stíláriis okból változtathat Kosztolányi – Pick nyomán – idegenre (ekkor még nem purista): „*Bocsánat, de maga azt mondta, hogy hazudok*” → „*Pardon, hiszen azt mondta, hazudok*” (Helen Dominnak, „*Pardon, Sie sprechen von Lüge*”); a Robotosok és a Robotosnők „*egymás iránt egészen közönyösek*” → „*[...] abszolút*” („*absolut gleichgültig*”).

A mindegy Pick „ellenében” történt javítások közül a szöveg makulátlan magyarsága érdekében valók természetesen Kosztolányi részéről. Az igazán tanulságosak az eszmei megfontolásról árulkodó törlések-újrafogalmazások. S itt kell tanúságot hívnunk a költőt.

A R. U. R. eszmeisége Kosztolányi olvasatában

Kosztolányi véleményét két nyilatkozata és munkája szubjektív elemeinek együttes fényében kell látnunk. A nyilatkozatok egymást erősítik-világosítják. Az egyikben – ez az ismert – a bemutató másnapján a Színházi Élet olvasóit édesgeti Čapek művéhez. Itt írja: „a költő [...] a Biblia szavával összebékít bennünket, és miután több meddő kísérlet kudarcát látta elénk, megmutatja az igazi utat, melyen járunk kell.”⁵⁷ A másik a Prágai Magyar Hírlap elsárgult hasábjai közt található, mindeddig ismeretlenül, elfeledetten (Káfer István sem jelezte – jelezhetne? – megletét bibliográfiájában), és a pesti bemutató előtt négy nappal, február 13-án kelt. Ez sajnos csak tartalmi idézet, de a költő szavait kell hogy tartalmazza, a fentiek – mintegy előzetes – pontos megfelelője, parafrázisa. Dokumentum értékű, így teljes egészében idézem: „Čapek utopisztikus tömegdrámájának magyar fordítója, Kosztolányi Dezső egy színházi újságíró előtt nyilatkozott, s kijelenti, hogy a darab nyomról nyomra levetíti a világtörténelmi mozzanatok, melyek a mai boldogtalan világot rágják: a vak önzés és a véres kommunizmus csődjét és a szeretet megváltó, újrateremtő munkáját. Kosztolányi irodalmilag a darabot eredetinek, újnak és izgalmasnak tartja, politikailag pedig iránymutatónak a szélsőségek közepette, mert a pénz és a forradalom jelszavával szemben az evangélium ígéjével oldja meg az ellentéteket.”⁵⁸ A Színház Élet recenziója ezen kívül új eszmei adalékkal is szolgál a társa kérdésére válaszoló dialógusvezető ajkán a tömegről, a mű hősről: „Itt a tömeg nem mellékalak, hanem az egyetlen, a főalak.”⁵⁹

Nem lehet itt feladatunk Kosztolányi kapitalizmushoz, illetve szocializmushoz-kommunizmushoz való viszonyának tisztázása. Egy adalékot azonban érintenünk kell, épp a nagy előd-mű, *Az ember tragédiája* kapcsán kelt, s kötetben meg nem jelent, tudtommal soha nem idézett recenziójában vall a maga – s népe – keserves tapasztalatairól és illúzióvesztéséről, visszatekintve a háborúra és a forradalmakra: „[...] láttuk az ötödik színt, amint Miltiadeszt, az ártatlant kivégzi a csőcselék, a hatodikban az istentelen hadigazdagok tivornyáját, a kilencedikben a parlament

⁵⁷ R. U. R. (Kalauz egy érdekes darabhoz). A 32. j.-ben i. h.

⁵⁸ Kosztolányi Dezső a R. U. R.-ról. PrMH, 1924. febr. 13. 5.; vö. még: ZÁGONYI Ervin, Kosztolányi R. U. R.-fordítása (a hírlap címsorával: *A kommunizmus csődje, a szeretet munkája és a költő*). Magyar Nemzet (= MN), 1994. febr. 17. 15.

⁵⁹ Hasonló Gergely Győző gondolata: „Ott találjuk benne – a műben. Z. E. – végre a mai világdramá tulajdonképpeni hőst, a tömeget.” R. U. R. Népszava, 1924. febr. 17. 15.

előtti szörnyű kivégzéseket és a legszörnyűbbet is, a szörnyűségében a legvisszaszítóbbat, a phalanster-t, amely a rózsát kinyomlalta, számokat adott az embereknek, s Plátó-t az ellenforradalmárt [valószínűleg sajtóhiba: ellenforradalmárok – Z. E.] írói kataszterébe sorolta, és borsóra térdepeltette. Babonás álmom volt, amelytől káprázik a szemünk és az agyunk. Ilyen előtanulmányt még egyetlen nemzedék se tett a drámához.”⁶⁰

Kosztolányi mégis törli fordításából a proletárforradalomra utaló terminus technicusokat, s így a recenzió szellemével éppen hogy ellentétesen gyöngül annak a Robotosforradalommal való, Kosztolányi által feltételezett cäpeki párhuzama. A műben először Helen utal – tréfásan visszaemlékezve jöttére – a lázadásra: „Ale päijela s plänem podnüt *revoltu* [Helen olykor raccsol] vašich ohavných Robotů”, „Aber sie ist mit dem Plane hergekommen, eine *Revolt* Ihrer garstigen Roboter zu entfachten”, „Ilanem fel akarja lázítani a Robotosokat”; a terv nem sikerült – idéztük –, „[...] a szopós bárányokat és a galambfiókákat hamarabb forradalmasíthatja”; Nana már Robotos-akcióról olvas: idéztük a madridi „véres felkelést” („*Postávni* [...]”, „*Aufstand* [...]”). A „forradalom” szó a Robotosok havre-i szervezete és kiáltványa kapcsán hangzik el – s Kosztolányi innen kezdve törli a szót, a marxi felhívás kezdőszavával együtt: „Tohleto znamená *revoluci*, víš? *Revoluci* všech Robotů světa”, „Das bedeutet *Revolution*, weisst du?”, „Ez kérlek azt jelenti, hogy *forradalom* van” → „lázasítás”. „A világ összes Robotosainak *forradalma*”, „A földkerekség összes Robotosainak *lázasítása*” lesz, a lázadó Robotosok fölhívása is így módosul: „*Roboti světa!*”, „*Roboter der Welt!*”, „*Világ Robotosai!*” → „*Földkerekség Robotosai!*” stb.⁶¹ Lehet, hogy maga a költő kívánta elkerülni a túlonúl is direkt azonosítást, valószínűbb, hogy a változtatások külső tényezők hatására – a színház kívánságára – történtek; tudjuk például, hogy Kosztolányi nemigen írhatta volna le a Pesti Hírlapban Krupszkaja nevét.⁶² Hasonlóképpen törli az „Isten” megnevezést (a hívők érzékenységére való tekintettel?) a maga változatát kifejezőbbnek vélve?: „[...] a megboldogult fiatal *Hohen* magát az *Uristent* is túl akarta szárnyalni” → „[...] *Rossum* [...] a *teremtést* [...]”, „[...]zahrál na *Boha*” (zahráti na [áto] adni a nagy

⁶⁰ Az ember tragédiája. SzÉ 1920. ápr. 14–20. 1–2.; Kosztolányi nyilván a maga tapasztalatára, Kun Béla baljós – s eddig nemigen idézett – szavaira: „Versek nem kellene. Majd tanulsz valami mesterséget. Ha okoskods, ki fogunk végezni” utal. Vö.: Kosztolányi Dezsóné, *Kosztolányi Dezső*. Bp. [1938.] 228. Aztán az általa nagyra becsült és úttörő módon fordított Blok oly méltatlan halálára: „1921-ben a bolsevik Oroszországban nagy nyomorúságban halt meg.” Vö.: *Modern költők*. Bp. [1922.] III. k. 209.; későbbi fogalmazásában még egyértelműbb váddal: „1921-ben meghalt fiatalon, dicsősége, alkotóképessége tetőpontján, mint a bolsevizmus mártírja.” Vö.: *Alexander Alexandrovics Blok. A Pesti Hírlap Nagy Naptára az 1928-as szökdévre*. Bp., é. n. 150. – S tőle származhat a kemény ítélet is: a bolsevizmus „hazája és az emberiség legeszveszettebb ellensége”. Az 1931-es *Naptár*, 111. – *Vaszilij Ardon: A forradalom asszonya*. – „A nagyvárosban éltem, hol a börtök...” költőjének antikapitalista tapasztalatai is halmozódtak az évek folyamán, itt az ellenpólus negatív élményeinek dokumentumait idéztük. (Kosztolányi névtelenül bevezetett és fordításaival illusztrált, *Pesti Hírlap Nagy Naptára*-beli költő- és íróportréiról vázlatosan I. ZÁGONYI Ervin, *Kosztolányi kései, névtelen Szologub-fordítása*. SzJ 1990. 4. 150–151.)

⁶¹ Č 52., P 71., K 55. – Kosztolányi finom – és Dobossy Robotos-értelmezését kicsit igazoló – gondolata, hogy az elnyomottságtól, illetve a munka robotjától megszabadult, győztes Robotosok gépembereknek nevezik magukat: „Radius (a torlaszra lép): *Világ Robotosai!*” → „*Robotosok! Gépemberek!* [...]” stb. De rögtön utána, Radius felvonásvégi parancsában vissza is vált: „*Robotosok, munkára!*”

⁶² Ezéri kellett Kosztolányinak sorrentói riportjában „egy híres olasz színésznőt” írnia, pedig felesége Krupszkajára emlékeztette Gorkijt. – A Pesti Hírlap „legjobb gondja volt, hogy semmilyen réteg érzékenységét ne sértse, sem a katolikusokét, protestánsokét, vasutasokét, postásokét, nyugdíjasokét, arisztokratákét stb.” Kosztolányi Ádám hozzám írt levele. Párizs, 1978. márc. 10.; vö. még ZÁGONYI Ervin, *Kosztolányi és Gorkij*. ItK 1978. 5–6. sz. 566.

urat), „[...] sich als *Hergott* aufzuspielen begann”; másutt eleve átfogalmaz, Helena Robotosnőről szólva: „*A természet nem remekel ilyen csodát, Aus Gottes Händen is kein vollkommeneres Werk hervorgegangen als sie ist*”.

Természetesen alapjában nem e pár átírása, hanem a költő – a fentiekben számbavett – szubjektív-alkotó módosításai, toldásai hordozzák Kosztolányi véleményét; így az „egyik meddő kísérletel” (= „a vak önzés”, „a pénz”) illetően Alquist háromszoros „Vádolom”-ja, eddig nem említett, Kosztolányi által kétszeresen is kiemelt kifakadása: „[...] nem szeretem ezt a nagy fene haladást, ezt a nagy öntudatot” („*Nenam ani trochu rád tenhle pokrok*”, „*Ich liebe diese Fortschritt nicht ein bisschen*”). A meddőség Kosztolányi Alquistjának fogalmazásában – s itt valószínűleg az ipari-technikai forradalomra utal – „a forradalom legújabb vívmánya („*lidské rasy*”, „*der Menschenrasse*”), hiszen „az egész emberiség egyetlen tébolyult, baromi tivornya” („*eine einzige, verrückte Orgie*”). A másik kísérlet („a véres kommunizmus”, „a forradalom”) elvetését a betoldott, háromszoros „Gyilkosok [...]”, Alquist harmadik felvonás eleji tépett-öngyötrő monológjának roppant energiájú magyar megfogalmazása, a könyörgő Robotosokat elutasító, szintén megemelt „Kotródj innen, te Robotos” („*Ustup, Robote!*”, „*Mach' Platz, Roboter!*”, ugyancsak ő, Hallemeier holtteste mellett), majd a Robotosokat ismét csak elhárító „Takarodjatok, Robotosok” („*Táhněte [táhní nép, táguj, lóduj], Roboti!*”, „*Verzieht euch, Roboter!*”) hordozza.

S itt érünk el a hét évtized múltán is választ sürgető, e sorok íróját hosszú ideje gyötrő kérdéshez: „meghamisította-e” – már rég túl a „Robotos”-„Robot” különbségen – kettős olvasatával: szövegével és műértelmezésével Kosztolányi a *R. U. R*-t?

A válaszhoz magát a szerzőt, aztán a hallott-látott mű recenzenseit, majd a dráma kortárs, illetve mai kutatóit kell tanúságul hívunk. Čapek – a Gilbert Keith Chesterton és G. B. Shaw vitájához fűzött értelmezésében – igazat ad a szembenálló szereplőknek, rendre felsorolva mindazt, ami szándékaikban pozitív: hogy Domin meg akarja szabadítani az emberiséget a megalázó gürçöléstől, hogy a robotmunkában élő Radius joggal ítélkezik itt, hogy Nana a Robotokban az élet természetessége elleni beavatkozást lát, hogy – Ivan Klíma szavával – „a talajnak joga van az élethez”.⁶³ Kosztolányi viszont megvalósulásuk pusztító, az emberiséget boldogtalanná tevő voltát tartja szem előtt, s így joggal tételezheti fel: Čapek nem áll hősei pártján. S végső soron fordítása többleteivel egyenlő erővel emeli ki tézis és antitézis negatív kontúrait.

Talán ez a mindenki – illetve senki – pártján állás tette tanácstalanná az egykorú nézőket, recenzens-tanúkat. Ez a tanácstalanság érződik – Kosztolányi szövegétől függetlenül – a német bemutatón, de ugyanúgy például a kolozsvári előadás visszhangjaiból,⁶⁴ s ez őrződik meg végül a vígszínházi produkció kritikáiban: kapita-

⁶³ Karel ČAPEK, *The Meaning of R. U. R.* Saturday Review, 136 (July 21, 1923.) 79. Szövegét I. HARKINS, 90–92., Č/66 165–167., NYIKOLSZKII, 94–95., ZÁDOR, 118–120. L. még KLÍMA/62 45. A Shaw–Chesterton-vitáról Kosztolányi is olvasható: *Shaw és Chesterton a R. U. R.-on vitatkoznak.* PrMH 1923. 167. sz. 6. – Čapek reflexióját nem jelzi a lap.

⁶⁴ „Szocializmus, kapitalizmus, bolsevizmus, pacifizmus – mindez keverékben itt.” Hans KNUDSEN, Čapek, Karl, *W. U. R.* In *Die schöne Literatur.* Nr. 10/15. Mai 1923. 197. Josef ORTMANS „erős szociálforradalmi szellem szelét” érzi a darabban; a „Robotosok” a tőke „úriemberei” („*Herrenmenschen*”) által „lélektelen munkagéppé alázott” munkástömegek. *Uraufführungen. Aachen.* In *Das deutsche Drama.* Jg. 5. 1922. 38–39. (A recenziók szövegéért Helmut Rötzscht és Brigitte Schroetert illeti köszönet.) WALTER Gyula „minden kollektívebb érzés híján” valónak nevezi a darabot. A 14. j.-ben *i. m.*

lizmus – és annak bírálata –, valamint szociális „íz” keveréke a mű;⁶⁵ a Kosztolányi által igenelt feloldást, szintézist sem találták megnyugtatónak a darabon elmélkedők.⁶⁶

Irodalomtörténészek aztán évtizedek tapasztalataival – és megfeszített kutatómunkával – nyúltak a darabhoz, gazdagon árnyalva költőnk summázatát, elsősorban a technológiai forradalom veszélyeire utalást látva a drámában,⁶⁷ de nem vonva kétségbe sem antikapitalista élet, sem forradalomellenességét. Így rendre felmutatták a tőkét-tőkést jelképező Domin önzését,⁶⁸ „nietzscheánus”, illetve éppen ellenkezőleg „fabiánus szocialista” voltát,⁶⁹ s egyáltalán a szándékai és megvalósulásuk közti szakadékat;⁷⁰ megengedték, hogy a robotfelkelés a szocialista forradalomnak is jelképe: rosszalóan, mivel Čapek ennek „manifesztumait” ironikus felhanggal szólaltatja meg, holott egy nagy dramaturgnak objektívnek kell(ene) lennie,⁷¹ illetve szovjetorosz részről a szerző szocializmus iránti rokonszenvét is buzgón hangsúlyozva.⁷² A legdialektikusabban talán Harkins látott – lát. Szerinte mind a kapitalizmusnak, mind a szocializmusnak osztoznia kell a robotfelkelést illető felelősségben. Nem a technológia, hanem a profitvágy, valamint a kínálat és kereslet elkerülhetetlen szabálya, illetve a szocialista forradalom semmisítheti meg az embert: éppen humanitását játssza el, hogy megnyerjen egy materialista utópiát, mely akár a kapitalizmus, akár a szocializmus révén valósul meg.⁷³ (Természetesen – mint a kortárs Arne Novák mondta – a R. U. R. „gyökere a jelen forró talajában van”; a kései kutatók is jelenükhöz kapcsolják a művet, így Harkins

⁶⁵ „Kinek ad a költő igazat? A dráma homályos, megzavaró benyomást hagy hátra” – összegez a Pester Lloyd névtelen kritikus. (Sonntag, 17. Február, 1924. 17.) Antikapitalista ízt a jelentős kritikus, AMBRUS Zoltán érez: „a kizsákmányolókat utoléri a végzet” – jelzi kissé ironikusan, ám „Čapek csak röpök a nagy problémák fölött, mint egy madárka”. R. U. R. *A Vigszínház bemutatója*. Pesti Napló, 1924. febr. 17. 8. Antibolsevistának viszont GALAMB Sándor látja a darabot: *Színházi Szemle*. Napkelet, 1924. 3. sz. 291. Direkt módon VOINOVICH Géza azonosítja a Robotosokat és felkelésüket a munkásosztállyal, „a szociális forradalommal”, bár él az ironikus „nyilván” megszorítással. *Színházi Szemle*. Budapesti Szemle, 1924. 567–570. sz. 155.

⁶⁶ A végleteket idézzük. PAPP Jenő szerint „egy koldus a Rókus-templom mellett külön ügyvédje az emberiség legmagasabb ideáljainak”, mint Alquist. R. U. R. A 46. j.-ben i. m.; SCHÖFFLIN perspektívátlan, „rövid, kenetes prédikációfélének” minősíti Alquist zárószavait, Tözsdei Hírlap, 1924. febr. 17. 7.; GERGELY István szerint „a záró szerelmi ditirambus” olyan, mint egy lakomától meg nem előzőtt, „indokolatlan, részeg pohárköszöntő”. R. U. R. Nemzeti Újság, 1924. febr. 17. 10. A Színházi Élet névtelen krónikása – INCZE Sándor? – viszont „az isteni küldetés prófétai áhíthatú”, „harangszavú” „apostoli építőmesteréről” szól. R. U. R. *Bemutató a Vigszínházban*. SzÉ 1924. febr. 24.–márc. 1. 15. PÜNKÖSTI Andor szerint Čapek hangja az utolsó felvonásban „mélyesleges erőket sejtet”. Az Újság, 1924. febr. 17. 13. (A kései kutató eltűnődhet, de mindenesetre Čapek, Kosztolányi és az Alquistot alakító Hegedüs Gyula együttes munkáját tették mérlegre itt.)

⁶⁷ Václav ČERNÝ „a történelmi pillanatra” utal: az ipari konjunktúra, a „technicizmus” kultusza, az ipari erő uralkodása a természetben „tiltakozásra hívta” azokat, akik „szívükön viselték a szellem dolgát”. Václav ČERNÝ, *Karel Čapek*. Praha, 1936. 16. (Národní knihovna; a kötet fénymásolt példányát a könyvtár volt szíves számonra eljuttatni; (= ČERNÝ) – Vö. még: ZÁDOR, 120–123.

⁶⁸ Vö.: Pavla BUZKOVÁ, *České drama*. Praha, 1932. 61. Ő mutat rá, hogy a hősök „halál előtti erkölcsi heve” „csak szükségből megjelenő” s így „nem meggyőző erény”. Uo. (= BUZKOVÁ)

⁶⁹ NYIKOLSKIJ, 83–84.; MATUŠKA, 135.

⁷⁰ Az alakok „trópusok”; az általuk képviselt, egymásnak feszülő tendenciák maguk is ellentmondások; Čapek „eltéved” e tendenciák burjánzó sűrűjében”. NYIKOLSKIJ, 65., 83–84.

⁷¹ BUZKOVÁ, 64.

⁷² NYIKOLSKIJ, 93. A szerző óva int attól, hogy a robotlázadás általánosított-filozófiai jelképét konkrét-politikai síkra tegyék át (általa igazság is tétetik: a bűnös – amúgy is pusztulásra ítélt – emberiség véss ki. Uo. 91.)

⁷³ HARKINS, 89.

a hatvanas évek Amerikájához, annak gazdasági fellendüléséhez, másfelől a hidegháború veszélyeihez; hasonlóan Klíma, aki hazája félévszázados keserves tapasztalataival igazolja-szentesíti immár Čapek erőszak-, illetve fasizmus-, náciizmus-, kommunizmus-ellenességét.⁷⁴

A megoldás is ellentmondásokkal terhes. Esetünkben – Kosztolányiékban – hitetlen vezet hiteltlen. Čapek, akiből – Pavla Buzková emlékezetesen szép megállapítása szerint – hiányzott a hitnek az a lámpája, melyről oly emelkedetten szól a második felvonást záró metaforában (igaz, ott az emberi szellemnek hódolva), Čapek tehát az Úr, majd a Megváltónak örvendező agg Simeon szavával mutat utal a „nincs mibe hinnem” költőjének. Mi hát a közös fogódzó kettejüknél? Valamiféle feloldás szorongató kényszerén túl az léletszeretet – ismét csak Buzková szavával –, az Erosz hite, minden túlvilágiság nélkül Čapeknél, s Kosztolányinál, a „rejtőzönél” hasonlóan?

Čapek, tudjuk, „görcsösen kereste” „valamilyen megegyezés és szeretet lehetőségét”;⁷⁵ a magyar bemutató recenzenseinek véleményét érintettük, a szakembereké megoszlik. Buzková szóvá teszi az erkölcsi világrend teljes hiányát a műben (az esendő, törekeny Nana hite csak alibi, nehogy kiténjön – riasztóan – a szerző hitelensége);⁷⁶ Arne Novák a melodramatikus befejezés „megtisztított pragmatizmussal” és „izmos kereszténységgel” indokoltan megtoldott voltáról szól, párhuzamosan a *Krakatit* befejezésével;⁷⁷ Václav Černý a termő szolgálatot véli a mű végső üzenetének;⁷⁸ Matuška szerint az önfeláldozó szeretet vívja meg a világot;⁷⁹ Nyikolszkij szerint a gyermekkor, a szeretet-szerelem, a család: az őszinte emberi viszonyok szférája;⁸⁰ magyarjaink értékelik „méla utópiának”,⁸¹ merengenek a befejezés „irracionalista sóvárgásán”.⁸² Kosztolányi (és talán a szerző) értelmezéséhez azok állnak legközelebb – s végül is ez a többség –, akik Čapek itt jelentkező „vitalista optimizmusát” emelik ki,⁸³ s „az élet himnuszát” méltatják a drámában.⁸⁴ Ez ragadhatta meg „az élet örök kincsébe” mindvégig „hinni” kívánó fordítót, aki egyébként kérlelhetetlen ellensége volt minden „hazug gömbölyítésnek” – itt, de akár kései, idézett 1920-as írása legfájóbb, konkrét vonatko-

⁷⁴ Vö.: ARNE NOVÁK, *Poslední rok v české literatuře*. In *Ročenka Republiky Československé*. Ročník II. [Praha?], 1923. 195. (Národní knihovna). Harkins szerint a fejlett technológiájú, jóléti Amerikában sem hal ki a tevékeny, küzdő szellem, másfelől utal „a hatalmas romboló erő” veszélyére. HARKINS, 94. KLÍMA gondolatát l. Čapek *modern apokalipszise*. Nagyvilág, 1991. 7. sz. 1071–1072.

⁷⁵ Vö.: ČAPEK/66 106. ZÁDOR, 125–126.; NYIKOLSZKIJ, 92.

⁷⁶ BUZKOVÁ, 62.

⁷⁷ ARNE NOVÁK, *i. m.* a 74. j.-ben id. sorozat IV. kötete – *Ročník IV.* 1925. – 95.

⁷⁸ ČERNÝ, 19.

⁷⁹ MATUŠKA, 136–137.

⁸⁰ NYIKOLSZKIJ, 100.

⁸¹ DOROSSY/61 34–35. – Később szigorúbban ítél: „a drámába berobbanó csoda”, „együgyű deus ex machina”, „a gondolatrendszerben [...] mulattató bukfcnc”. *Egy félreértés nyomában*. Čapek és a Robotok. Népszabadság, 1985. jan. 9. 7.

⁸² SZALATNAI Rezső, *Čapek magyar portréja*. Világirodalmi Figyelő, 1961. 227. Hangsúlyozza: „az élet erősebb minden elferdült szándéknál”. Uo. Kötetben: uő., A cseh irodalom története. Bp., 1964. 248.

⁸³ HARKINS, 67., 89., 99. (Ézt az optimizmust az I. világháború rémségeinek eltűntével is magyarázza.)

⁸⁴ A világot megmentő, önfeláldozó szeretetről, a R. U. R. himnikusságáról l. MATUŠKA, 136–137. Buzková szerint Čapek a műben nem az erkölcsöt, a Tízparancsot, hanem az életet állítja szembe a mechanizálódással, vö. BUZKOVÁ, 62.

zásait immár mellőző Madách-tanulmánya tanúsága szerint *Az ember tragédiájában* is.⁸⁵ S az átélt megoldás nyelvi megemeltsége bizonyonnyal a legemlékezetesebb, szubjektív-szemérmes eleme munkájának. (Érdemes idéznünk az ellenpéldát is. Paul Selver – bírálóul vagy az amerikai színházlátogatók befogadóképeségének ismeretében? – nyolc szóra redukálta Alquist kétszáz szavas záró monológját: „Go. Adam, go, Eve. The world is yours.” Mandelstam és Gerken a bibliai részt elhagyják, valószínűleg eszmei-ideológiai ok miatt.)

Kosztolányi, illetve a színház szöveghúzásai

Nem lenne teljes a képünk Kosztolányi, illetve a színház húzásainak számbavétele nélkül. Az előbbieket a költő eszmei, olykor stilisztikai mérlegeléséről tanúskodnak, az utóbbiak a nézők érzékenységre való tekintettel, valamint a játéktéppő meggyorsítása érdekében történhettek.

Kosztolányi kihagyja azokat a helyeket, melyek a Robotosok katonai kiképzésére vonatkoznak (az oldalszámokat Čapek–Pick–Kosztolányi sorrendben adom): A kormányok a Robotosokból katonákat csináltak (36., 49., [37.]); a Robotos katonák először emberparancsnokok parancsára ténykedtek (38., 51., [38.]); először „faji szervezetet” alakítottak (a helyet aztán Čapek is elhagyja, Nyikolszkij szerint az egyetemesebb érvényűség kedvéért,⁸⁶ 38., 51., [38.]); Kosztolányi kihúzza a Robotosforradalom kibontakozásának az októberi forradalommal nagyon is párhuzamos mozzanatait (kezükben tartják a fegyvereket, a távirdákat, a vasutakat, 52., 71., [55.]); az Európa felelősségére való utalást (54., 74., [57.]); a megoldásra történő javaslatot (ez a „nemzeti Robotosok” gyártása, hogy czekek aztán „halálosan gyűlöljék” és „soha többé ne értsék meg egymást” – Kosztolányi tiltakozott a nacionalizmus minden fajtája ellen! –, 55., 75., [58.], első felvonás). A második felvonásból elhagyja a Robotosok katonai kiképzésének ismételt, hangsúlyos említését (a frontokról hazatért katonák a forradalmárok első soraiban voltak, 61., 84., [65.]); újra csak Európa felelősségének tényét („az élő munkából katonát” csinált, 65., 85., [65.]); a Robotosok felsőbbrendűségének elismerését (65., 90., [69.]). A harmadik felvonásból hiányzanak Damon keserű tanácsai az emberré váláshoz („Olvassátok a történelmet! Olvassátok az emberek könyveit!”, 85., 119., [95.]); utalásait a szocializmushoz vezető útra („Olvassátok [...] tudományos könyveket! Szociális könyveket! Nemzeti könyveket! [...] az egyenlőség világát építjük föl!”, uo.)

Stilisztikai-művészi okokból hagyhat el ismétléseket Kosztolányi, így például a boncolt Damon kiáltásai egy részét (89., 126., [97.]); továbbá Alquist írásának túlságos részletezését (a Vígszínház amúgy se kedvelte a hosszú monológokat,⁸⁷ 86., 121., [97.]); egy erőteljességében is képzavaros helyet („Blutige Klauen, dass ihr mir vom Leibe flöget! Wschsch, fort! Fort, Hände!”, Alquist gyilkos kezeiről, 89., 126., [100.]). Kosztolányi elhagyja az öreg Rossum elégett kéziratának tartalmára vonatkozó helyet (talán a közönség számára túl hosszadalmas, áltudományos halandzsának ítélte, 73–74., 102–103., [80.]). Már nem tudjuk megállapítani, hogy

⁸⁵ A „hazug gömbölyítésről” I. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Szonja és Jelena*. (1920.) In *SzE* II. k. 326.; ZAGONYI/90 88–89. A Madách-tanulmányban Éva „a szintézis”, „a nő, a mámor, a családi öröm, a termékenység, az értelmelen túl való összefogás és kiteljesedés”. *Madách Imre*. (1935.) In KOSZTOLÁNYI Dezső, *Lájtatók, feleim*. Szerk. RÉZ Pál. Bp., 1976. 199.

⁸⁶ NYIKOLSZKIJ, 92–93.

⁸⁷ Cenner Mihály szíves levélbeli közlése.

ezek a kihagyások a költő szándékából történtek-e, vagy éppen Jób Dániel kíván-
ságára, akivel Kosztolányi gyümölcsöző munkaviszonyban állt.⁸⁸

A kortárs Pütkösti Andor elmarasztalta Kosztolányit: „az első felvonásban nem
túlságosan alkalmazkodik az eredetihez”;⁸⁹ a Vígyszínházat Nagy Lajos róttta meg:
„A R. U. R.-t súlyos kihagyásokkal csonkították meg.”⁹⁰ Mindkét ítélet igaztalan.
A színházi előadásban csak pár ideológiai okú húzást találunk. Így maradt el pél-
dául az öreg Rossum Istennel versenyre kelő materializmusára történő utalás (itt
csak Kosztolányi oldalszámait adom, 6.); a nemi mirigyek szükségességének kér-
dése a Robotosok esetében (7.); a hely, melyben az „igazi emberek” az öreg Rossum
szemében „magántudósoknak” vagy „hülyéknek” minősülnek (uo.); az ironikus
célzás a hajók hozta misszionáriusokra, anarchistákra (20.); Dominnak talán egy
kicsit a Bibliát vulgarizáló jövőképe („A fáradottak és éhezők dúsán rakott aszta-
loknál ülnek”, 25.); Alquist panaszából egy rész (az emberiség „egyetlen tébolyult,
baromi tivornya”, 43., első felvonás); a keserű panasz („Senki sem tud jobban
gyűlölni, mint ember az embert”, 71.; a józan hipotézis: a világtörténelmet a keres-
let-lavina mozgatja, 73., második felvonás). Indokoltabbak az előadás tempójának
kedvéért történt húzások. Így törlik a meghalt Busman siratásának egy részét (84.);
Gall és Fabry embert dicsőítő s magukat elparentáló, bizony kissé fellengzős szö-
vegeinek jó részét (uo.; Nyikolszkij fenntartás nélkül lelkesedik a szellem-láng
párhuzam metafora-zuhataágért)⁹¹ a második felvonás végén; továbbá Alquist
monológjának egy részét (91.), és a halottak élniakarásáról szóló – egyébként szép
– gondolatot. Čapek tömörítő munkája külön dolgozatot érdemel.⁹²

Összegezés

A budapesti bemutató kritikusai lelkesen nyugtázzák Kosztolányi teljesítme-
nyét, így Gergely István, a Színházi Élet névtelen recenzense – Incze Sándor?⁹³ –,
Pütkösti Andor, Schöpflin Aladár⁹⁴ és (legösszefoglalóbban talán) Porzolt Kál-
mán: „A gyönyörű magyarsággal, költői lendülettel s színpadi érzékkel készült
fordításért Kosztolányi Dezsőt, a kiváló költőt kell megdicsérni.”⁹⁵

Mi hát Kosztolányi érdeme? Ő, a magyar nyelv feltétlen mestere, a színház
titkainak abszolút tudója minden valószínűség szerint a leghihetősebb R. U. R.-
fordítást alkotta meg. Munkája eszmei jelentőségét a Komáromi Lapok névtelen
cikkírója határozta meg, mindmáig érvényesen, megdőbbsenve azon, hogy a

⁸⁸ Az együttműködés 1922-ben kezdődött, a *Három nővér*-fordítással, és 1934-ben ért véget; a *Mary of Scotland* c. mű fordítására már nem került sor; vö. Jób Dániel levelével a Stockholmban tartózkodó Kosztolányihoz, 1934. jún. 28-án; az MTA Kéziratára Ms 4622/393.

⁸⁹ PÜTKÖSTI Andor, R. U. R. Az Újság, 1924. febr. 17. 18.

⁹⁰ NAGY Lajos, *Szabad-e, lehet-e írni ma a magyar íróknak?* Nyugat, 1924. máj. 16. 488.

⁹¹ Vö.: NYIKOLSKIJ, 109–117.

⁹² Čapek húzásairól l. Nyikolszkij úttörő észrevételeit, NYIKOLSKIJ, 120.; l. még ZÁGONYI 192 189.; uo. jegyzetek 80–81. Čapek főleg a III. felvonást húzza, így Alquist kétségbeesését, tehetetlenségét, Robotos-keresését (Č 84., P 118., K 94.); elhagy lírai – és lírizáló – részleteket (Domin fantáziálását: talán kísértetek már ők, s Helén halál utáni álmukból riasztotta fel őket, Č 65–66., P 90–91., K 69–70.), apró realista-expresszív szóképeket is (a támadó Robotosokról, Č 67., P 93., K 72. stb.).

⁹³ Makay Margit szíves levélbeli közlése szerint (1980 júliusa) Incze írta a Színházi Élet névtelen recenzióit.

⁹⁴ Vö.: Nemzeti Újság, 1924. febr. 17. 10.; SzÉ 1924. febr. 24.–márc. 18.; Az Újság, 1924. febr. 17. 18.; Tözsdei Hírlap, 1924. febr. 17. 7.

⁹⁵ p. k. [PORZOLT Kálmán], R. U. R. Pesti Hírlap, 1924. febr. 17. 14. (A „színpadi érzék” a Mandels-
tam–Gerken-fordításnak is sajátja.)

csehszlovák hatóságok koholt vádak alapján megtiltották a Kosztolányi-házaspár tervezett szlovenszkoí felolvasó körútját: „[...] éppen Kosztolányi Dezső volt az, akinek magyar fordításában előadták Budapesten, 1918 után az első cseh színdarabot: Čapek Károlynak a *R. U. R.*-ját. Kosztolányi akkor megmutatta, mennyire felülemelkedik a nemzetiségi gyűlölködés atmoszférájából a művészet tisztább, emberibb régiójába, s így éppen Kosztolányi Dezső volt az, aki a cseh–magyar kulturális közeledés ügyét legjobban szolgálta akkor, mikor két nemzet között a történelmi események következtében leginkább dült az ellentét.”⁹⁶

(Čapek aztán a PEN-Club hágai kongresszusán, Kosztolányit már személyesen is ismerve, tréfás-ironikus rajzzal és hozzáfűzött jellemzéssel oldotta fel – ha jelképesen is – ennek a sérelemnek görcsét.⁹⁷ Kosztolányi viszont ennek az ismerettségnek – barátságának – jegyében és *R. U. R.*-fordítása alapján fordulhatott a magyar könyv szlovákiai vámmentes bevitelének ügyében világhírű író társához.)⁹⁸

A nyelvi remeklésen, a világirodalom szolgálatán túl számunkra is fontos Kosztolányi munkája. „Kosztolányi emléke, ható szelleme – Illyés Gyula szavaival – szeretetet sugárizik [...] mindenütt, mindenkinek, minden nyelven.”⁹⁹ Itt Čapek művével hirdeti a szeretetet magyar olvasói számára, s munkája megérdemli, hogy kellően lelkiismeretes kiigazító és hiánypótló szöveggondozással közkinccsé váljék.

⁹⁶ Maguk a cseh írók fogják kiforsztrozni, hogy megadják az engedélyt Kosztolányi Dezső szlovenszkoí turnéjára. Komáromi Lapok, 1928. márc. 13. 2. – Kosztolányi reflexiójáról I. SZOMBATHY Viktor kései visszaemlékezését: *Kosztolányiéknál, feketekávékon*. MN 1982. júl. 24. 11.

⁹⁷ Vö.: Karel ČAPEK, *Italské listy, Anglické listy, Vylet do Španěl, Obrázky z Holandska*. Praha, 1958. 280–281. („[...] usmívá se proto, aby dal najevo, že se nezlobí na nase úřady, které mu nechtěly povolit pobyt na naší půdě”. [Dobossy szövegével:] „Azért mosolyog, hogy megmutassa: nem haragszik hivatalainkra, amiért nem adtak neki tartózkodási engedélyt területünkön”, vö. DOBOSSY/61 82.)

⁹⁸ Vö.: ZÁGONYI Ervin, *Kosztolányi ismeretlen levélfogalmazóánya Karel Čapeknek*. MN 1990. febr. 10. 8. (Sáfrán Györgyi tévesen jelzi „Čapek Chod, Karel Matějnek” címzett levélként; MTAK Kéziratár, Ms 4621/141.)

⁹⁹ Vö.: *Illyés Gyula Kosztolányiról*. (Dér Zoltán interjúja, Bp., 1974. dec. 5., in *Üzenet, Szabadka*, 1975. 2–3. 86.) Čapek is a szeretet jegyében említi Kosztolányit: „Csak azt gyűlölhetem, amit nem ismerek! Ha én megismerem a magyar lelket, kulturális alkotásaival – egy Petőfit, egy Kosztolányit – akkor már nincs gyűlölet, csak megértés és szeretet.” *A szellemi együttműködés képviselői Budapesten. Karel Čapek nyilatkozata a Népszava számára*. Népszava, 1936. jún. 9. 14. – Kosztolányi világirodalomban való hiteről I. szép, elfeledett levelét Vikár Bélához. *La Fontaine Társaság, Literatura*, 1930. XXVI–XXVII. (Itt írja, társelnökké választása alkalmából: „[...] az emberiség nagy szellemei édesmindnyájunké, [...] a világirodalom már megvalósult, minekelőtte a népek világbirodalma megvalósult volna, [...] a halhatatlanoknak nem kell útlevél [...]”, a Társaságról pedig: „Boldog sziget a gyűlölet tengerében. [...] Boldog vagyok, hogy vállalhatom célotokat, és veletek dolgozhatom.”) – *Dolgozatom befejezése után bukkantam rá a Világ* 1914. nov. 1-jei, halottak napi számában a katona Otto Pick szép versére, Kosztolányi fordításában: *Éji mars az ellenség közelében*. OTTO PICK (21. Inf. Reg.) Ford. KOSZTOLÁNYI Dezső. V. évf. 1914. nov. 1. 274. 11. Vajon emlékezett-e Kosztolányi tíz év múlva a költő Pickre, fordítására?

